

Оксана Шупта-В'язовська

“СЛІПІЙ” (“НЕВОЛЬНИК”)

Стаття присвячена обґрунтуванню самодостатності другої редакції поеми Т. Шевченка “Сліпий”, яка отримала назву “Невольник” і має розглядатись як повний художній твір.

Ключові слова: редакція, автор, герой, повтор, варіативність.

Article is devoted to the explanation of self-sufficiency of the second edition of Shevchenko's poem “Blind”, which was called “captives” and should be seen as a complete work of art.

Key words: version, author, character, repetition, variation.

У 1845 році Тарас Шевченко, перебуваючи на Україні, пише поему “Сліпий”, яка увійде до рукописного альбома “Три літа”. У 1859 році, готуючи збірку “Поезія Т. Шевченка. Том первий”, він редагує первісний текст і дає твору іншу назву — “Невольник” — що дозволяє говорити не стільки про варіанти, скільки про дві редакції поеми.

Ми не можемо сказати, що цей твір не отримав уважної, глибокої оцінки дослідників, але, як видається, вона передовсім формується на ґрунті раціональної констатації. Разом з тим, такий підхід, по-перше, не пояснює вповні інтерес самого Шевченка до поеми, по-друге, не дає відповіді на питання її художньої своєрідності (автономності).

Отже, зупинимось на кількох моментах, які, на нашу думку, увиразнюють значення твору у спадщині митця. Почати годиться з назви. Видається, що у сучасному шевченкознавчому обігу варто вживати подвійну назву і відповідно враховувати при аналізі тексти обох редакцій, тому що така єдність забезпечує цілісне уявлення про твір, але це уже тема дещо іншої розмови. Повертаючись до нашого питання, зауважимо, що обидві назви органічно пов'язані з мотивним комплексом твору та образом Степана, але, що стосується останнього, необхідно зробити уточнення. За аналогією до подібних назв ми асоціюємо назву “Сліпий”- “Невольник” з образом центрального персо-

нажа, і дійсно — Степан і сліпий, і невольник, але на рівні персонажа ці характеристики у певний момент втрачають свою гостроту: сліпий Степан бачить-знає, що відбувається з Україною, він відкриває очі зрячим батьку та Ярині, невольником він був, але звільнився. За своє звільнення він заплатив фізичною сліпотою, але, як ми уже сказали, на цьому шляху йому було відкрито очі духовні. Тут маємо традиційну романтичну формулу мотиву, яка істотно руйнується на рівні автора. (Персонажу треба осліпнути, щоб бачити, для автора бачення і сліпота — явища одного порядку, він прагне зору іншого метафізичного плану, зору серця. Бачення героя раціональне, автору цього замало, тому що він "...думу За світ посилаю" "Серцем прозираю")

У першій редакції поеми, передовсім у розлогіму прикінцевому ліричному відступі, який 1859 року Шевченко вилучає, сліпоту перебирає на себе автор (ліричний герой, ліричне Я), але це, як ми уже підкреслили, сліпота іншого порядку, оскільки вона перебуває у волі автора, а відтак не є вадою фізичною, але функцією зору духовного. Якщо незрячий Степан бачить, то автор сліпне, бо бачить: "Скрізь неправда, де не гляну, Скрізь господа лають". По суті Степан і автор умовно перебувають у різних стосунках зі світом — перший іде до його знання-бачення, другий ним володіє і воліє, хоча і не може, сховатися: "І рад би я сховатися, Але де, не знаю". Таким чином, сліпота автора постає чи не єдиним прихистком ілюзії можливості гармонії, щастя у цьому світі, яку він розгортає читачеві. Це, у свою чергу, означає, що назва "Сліпий" пов'язана передовсім не з образом персонажа, але автора. Підкреслює це і фінал тексту 1845 року, який будується на різкому зламі точок зору, узгодження яких, здається, відсутнє, але насправді воно є і відбувається на рівні художнього мислення Шевченка, втіленого у творі у філософії автора: "...не було того дива, Може, споконвіку, Щоб шаслива була жінка З сліпим чоловіком! Отже сталося таке диво!"

Цілком зрозуміло, що без цього відступу, умовно кажучи, сліпота автора поступається сліпоті Степана, і цілком закономірно Шевченко шукає твору іншу назву, нею стає "Невольник". Чому? Чи це елементарний вибір на користь другої ознаки парної характеристики персонажа сліпий-невольник? Чи, можливо, тут дається взнаки розуміння Шевченком того, що мотив сліпоти-бачення-прозріння залишився для нього у минулому, — але ж не редагує він таким чином інші тво-

ри! Закономірним є припущення, що Шевченко вилучає зазначений ліричний відступ і дає твору назву "Невольник", щоб увиразнити відповідний мотив. Тут є і цілком логічна мотивація — він сам на цей час пройшов шлях невольника, та сильнішою за логічну видається мотивація іншого не лінійного плану: у поемі "Сліпий" Шевченко предбачає своє невольництво, більше того, він визнає його як необхідність проходження людиною, що обрала шлях духовного поступу, "індивідуальної Голгофи". Цей мотив уже визначився у "Неофітах", його підкреслено у "Невольнику", з ним буде пов'язана "Марія". Таким чином і назва другої редакції істотно відсилає нас до постаті автора.

В той же час автор Шевченко в обох редакціях вдається до містифікації читача, змушуючи його традиційно асоціювати назву твору передовсім з персонажем. Висловимо припущення, що ця містифікація була породжена, швидше за все, творчою інтуїцією, являючи собою своєрідний хід (конструкт) несвідомого, адже оприлюднення її на той час не відповідало рівню розгортання художнього чи, як прийнято говорити сьогодні, горизонту очікувань читача. Тільки геній міг дозволити собі подібну психоаналітичну авторефлексію, і тільки геній міг так невимушено, природньо її містифікувати у дусі традиційного.

Другий момент наших міркувань стосується проблеми автоповторів, які констатують майже всі дослідники. Не можна не помітити, що поема принципово насичена не тільки мотивами і образами, але і майже дослівними формулюваннями, які зустрічаємо у творах митця і до, і після її написання. З тривіальної точки зору в ній чимало повторів, навіть більше, — того, що сконцентрованіше і, можливо, виразніше було і буде висловлене в інших творах. У зв'язку з цим зауважимо наступне: геній не боїться подібної ситуації, оскільки це повтори тільки формально, вони вводять і привчають читача до його світу, кожного разу за таким повтором криється незмірна глибина смислу в його нюансах і відтінках. У певному сенсі повтори у Шевченка можна трактувати як відчуття генієм оманливості множинності, як відчуття всезагальної єдності. Загалом, з точки зору повторів у контексті творчості Шевченка "Сліпий"-"Невольник" прочитується як своєрідний пратекст, який оприлюднює принципові емоційні та смислові установки автора, що, у свою чергу, знаходять відповідне художньому мисленню поета втілення. Вважаємо, що важливу роль у

трактуванні цієї проблеми відіграє розуміння природи ліричної творчості, яка є фрагментарною формою осягнення та конституювання універсуму. Єдність фрагментів-творів і одночасна їхня суверенність відображає міру цілісності художнього світу поета-лірика, а повтори у даному випадку є своєрідним засобом концентрації думки і художнього почуття, які не дозволяють ліричному переживанню розмитись у множинності предметності.

Зупинимось, для прикладу, на наступному. Зображення чекання повернення Степана батьком та Яриною включає невеликий ліричний опис: “Минають дні, минає літо, Настала осень, шелестить Пожовкле листя, мов убитий Старий під хатою сидить...”. Всі, хто писав про поему, згадують у зв'язку з цими рядками “Гайдамаків” і вірш “Минають дні, минають ночі...”. Безперечно, з формальної точки зору маємо справу з буквально дослівними повторами, перенесенням трохи видозмінених рядків з одного твору до іншого. Але, висловивши цю, здавалося б правомірну, думку, відразу відчуваєш необхідність її, якщо не заперечити, то скорегувати.

Уже в “Гайдамаках” подібне вищенаведеному художнє оформлення мотиву минулості і образне формулювання його ліричного переживання зустрічаємо двічі: перші рядки вступу

*Все йде, все минає — і краю немає,
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає Одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли*

знаходять своє відображення-повторення на початку розділу “Гонта в Умані”

*Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить...*

На рівні зображення ми бачимо те, що можна назвати “грою деталями”. Так симптоматичною у другому прикладі є поява мікрообразу

“сонце спить”, що в умовний ряд минає-шелестить вводить дієслово спить, смисл якого у поемі “Сліпий” трансформується у “мов убитий Старий під хатою сидить”, а у вірші “Минають дні...” у “гаснуть очі, Заснули думи, серце спить”; отже, поступово у семантику мікрообразів включається і такий можливий смисл як сліпота. Виходить, що повтор не є суто механічним, зовнішнім, він демонструє внутрішню своєрідність, певну закономірність художнього мислення Шевченка. Не вдаючись до скрупульозного аналізу, відзначимо наступне — по суті Шевченко працює з трафаретом, насичуючи його не тільки і не стільки зображальними деталями, скільки енергією думки і переживання, ліричним підтекстом і контекстуальністю художнього почуття.

Елементарна варіативність, зокрема, даного повтору заперечується ще і тим, що у своїй єдності з уже згаданим прикінцевим ліричним відступом 1845 року, він цілком може розглядатися як пратекст вірша “Минають дні, минають ночі...”. Таким чином, ми можемо бачити, як системно вивершує творчий геній Шевченка власну світобудову. (У цьому сенсі цікавим є і випадок з образом “косаря” зі вступу до “Сліпого”-“Невольника” і вірш “Косар” казематного циклу.)

Говорячи про те, що умовно називаємо повторами, не можна оминути увагою образ людини, образ автора і персонажа. Ми уже відзначали і прямо, і опосередковано суттєву авторефлексивність аналізованого твору, яка, крім всього іншого, є і ґрунтом “повернення до уже сказаного”, як у самому творі, так і за його межами. Це ще раз може бути підтверджене наступним. Важливу роль у творі відіграє образ старого батька, з ним сюжетна дія починається і закінчується. Фінал обох редакцій поеми має виразний внутрішній зв'язок з віршем “І досі сниться: під горою...”. В обох випадках перед читачем розгортається практично одна і та ж ідилічна картина, що знову і знову відсилає нас до образу автора, до метафізики його внутрішнього зору.

Цілком зрозуміло, що ми зупинились лише на окремих моментах, пов'язаних зі з'ясуванням художньої специфіки поеми “Сліпий”-“Невольник”, але сказане уже дозволяє зробити висновок про її своєрідне оригінальне місце у контексті творчості Шевченка, яке ми умовно визначимо як “психологічний вузол”, безперечно спираючись на славнозвісне твердження Івана Франка про “тонкий аналіз психологічний” властивий творові.

Сказане дозволяє зробити висновок про те, що обидві редакції мають принципово важливе значення у творчості Шевченка і заслуговують на увагу не тільки у плані текстологічному, але і концептуальному.